

Η Επικούρεια διαχείριση του φόβου του θανάτου και η μεταφορά της στο σήμερα*

Χρυσάνθη Κεχρολόγου,
Διδάκτωρ Φιλοσοφίας Α.Π.Θ.

Υποστηρίζεται η αντίληψη ότι εξαιτίας της θνητότητας¹ του ανθρώπου η ευδαιμονία δεν υφίσταται και ως εκ τούτου όλη η ηδονή, το ύψιστο αγαθό, τερματίζεται με το θάνατο και ο άνθρωπος είναι ανέφικτο να προσεγγίσει το τέλος, την *αταραξία*, και κατά συνέπεια η προσπάθεια κατάκτησής του είναι ουτοπική.

Ο Επίκουρος, όμως, αναλαμβάνει να δια φωτίσει τον άνθρωπο και επαγγέλλεται να τον απελευθερώσει από το φόβο του θανάτου. Ο ίδιος γράφει:² «Συνέθιξε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει καὶ στερήσεσι δὲ ἐστὶν αἰσθήσεως ο θάνατος. Ὅθεν γινώσκεις ὀρθῆ τοῦ μηδὲν εἶναι, πρὸς ἡμᾶς τὸν θάνατον ἀπολαυστὸν ποιεῖ τὸ τῆς ζωῆς θνητὸν ...». Το βασικό επιχείρημα του Επικούρου είναι οντολογικό: Αφού μετά το θάνατο παύει ο άνθρωπος να υπάρχει, δεν είναι αναγκαίο ο θάνατος να τον απασχολεί: «Ὁ θάνατος οὐθέν πρὸς ἡμᾶς τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς».³ Η τετραφάρμακος⁴ βεβαιώνει ότι ο θάνατος είναι η απώλεια κάθε αίσθησης, η αμετάκλητη παύση της πορείας της ζωής και η διάλυση του σώματος και της ψυχής στα άτομα της ύλης που τα συνθέτουν. Κι αυτό, διότι η πρώτη αρχή της θεωρίας του Επικούρου για την ψυχή είναι ότι έχει υλική υπόσταση. Για τους Επικούρειους ὅλος ο κόσμος αποτελείται από άτομα, κενό και τις συνθέσεις των ατόμων. Η ψυχή είναι ταυτόχρονα η κυριότερη αιτία της ευαισθησίας και το προϊόν των «αισθήσεων». Παράλληλα, είναι κάτι το πολύ λεπτό υλικό, αποτελείται από άτομα και αποδομείται με το θάνατο. Μετά το θάνατο, όμως, τα άτομα από τα οποία συνίσταται η ψυχή επιβιώνουν, και αυτό είναι λογικό, εφόσον τα άτομα είναι μη φθαρτά.

Ο Επίκουρος θεωρούσε την ψυχή μία δομή ατόμων που καταλαμβάνει ὅλο το σώμα, συνυφασμένη κατ' αυτό τον τρόπο, ὥστε το σώμα και η ψυχή να μην μπορούν να επιβιώσουν το ένα χωρίς το άλλο. Γι' αυτό χρησιμοποιεί τη λέξη *σάρκα*, όταν

αναφέρεται στο λοιπό μέρος του σώματος εκτός από την ψυχή. Ο ίδιος γράφει ότι η ψυχή είναι σώμα.⁵ «Η ψυχή είναι μία πολύ λεπτή σωματική ουσία κατεσπαρμένη στο σύνολο των μερών του σώματος. Μοιάζει πολύ με αέρα ανάμικτο με θερμότητα, και πότε θυμίζει το ένα στοιχείο πότε το άλλο. Όμως υπάρχει ένα μέρος της ψυχής που, ως προς τη λεπτότητα της σύστασής του, ακόμα και αυτά τα στοιχεία τα ξεπερνά κατά πολύ. Και μέσω αυτού κυρίως είναι σφιχτοδεμένη με το υπόλοιπο σώμα».

Συναφώς, για τον επικούρειο σοφό δεν υφίσταται ο φόβος του θανάτου, ούτε η προσδοκία της ατομικής αθανασίας. Δεν αποδέχεται την αθανασία της ψυχής, ούτε τυχόν άλλη άυλη υπόστασή της.⁶ Γι' αυτό η ψυχή, εφ' όσον είναι υλική, αποτελείται από περιδινίσεις οιονεί άφθαρτων ατόμων, τα οποία ενώνονται και διασκορπίζονται αενάως, σημειώνοντας με τον τρόπο αυτό την αρχή και το τέλος κάθε ύπαρξης.

Έτσι, ο θάνατος είναι το αντίθετο της ζωής. Η ζωή προϋποθέτει αντίληψη, αίσθηση, συναίσθημα και συνείδηση, ο δε θάνατος σημαίνει την πλήρη απουσία τους. Αυτός που φοβάται το θάνατο φοβάται είτε το φόβο που ενέχει ο θάνατος, είτε την πραγματική κατάσταση θανάτου μετά τη ζωή. Ο Επίκουρος, όμως, γράφει ότι ο πόνος υφίσταται μόνον, όταν είμαστε εν ζωή, διότι ο πόνος προϋποθέτει τα ανωτέρω αισθήματα. Δεν μπορεί ο θάνατος να υφίσταται εν οδύνη, διότι ο ίδιος δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά μία αποσύνθεση του ζώντος οργανισμού στα συστατικά του στοιχεία.⁷

Δεν υπάρχει θάνατος στη ζωή, μόνο πόνος. Ακόμη κι αν ήταν επώδυνη η στιγμή του θανάτου, η προσμονή μίας οδυνηρής κατάστασης είναι, για τον Επίκουρο, ανόητη. Αυτή η οξυδερκής ψυχολογική ερμηνεία καταδεικνύει το ανέφικτο της προσμονής ή της πρόβλεψης πόνου, αλλά και το μάταιο της προσπάθειας να αντιμετωπισθεί η οδυνηρή κατάσταση του πόνου.⁸ Όσον αφορά στο φόβο της μετά θάνατον κατάστασης ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει μία τέτοια κατάσταση. Καμία αθανασία δεν είναι δυνατή στο φυσικό κόσμο, εκτός εκείνης των θεών. Ό,τι ακολουθεί είναι μία πλήρης αποσύνθεση της ύλης, πράγμα το οποίο καθίσταται άνευ νοήματος για το μη υπαρκτό οργανισμό.⁹

Η ελπίδα για αθανασία¹⁰ είναι για τον Επίκουρο κενή και μάταιη. Από μία ανύπαρκτη κατάσταση ουδείς αναμένει κάτι. Η ζωή, ευάρεστη ή δυσάρεστη, είναι το μόνο που υπάρχει. Τίποτε δεν ακολουθεί το *είναι*, παρά μόνο το μη *είναι*. Ο σοφός που αναζητεί την ευδαιμονία του στο παρόν, επικεντρώνεται στο έργο της ζωής, αψηφώντας κάθε παράλογη ελπίδα και φόβο για μετά θάνατον ανταμοιβή ή τιμωρία. Συνεπώς, η ίδια η θνητότητα πρέπει να αντιμετωπίζεται με φιλοσοφική διαύγεια,

ώστε να καθίσταται πηγή δύναμης και *απελευθέρωσης* από το φόβο του θανάτου. Ο επικούρειος σοφός γνωρίζει ότι επιβάλλεται να απελευθερωθεί από τον απατηλό φόβο, την προσδοκία μίας μετά θάνατον ζωής και να στραφεί στην αντιμετώπιση των πραγματικών δυσχερειών της ζωής. Δεν αναβάλλει τη ζωή του από φόβο ή προσμονή για κάποιο πράγμα, το οποίο, κι αν υπήρχε, δεν είναι παρόν στη ζωή του.

Διακρίνεται μία μακάρια αίσθηση του επείγοντος, διότι ο γνήσιος επικούρειος καταφάσκει στη ζωή. Και το πράττει αυτό, χωρίς να παραβλέπει τις μελλοντικές συνέπειες των πράξεων του παρόντος, αποδεχόμενος, παράλληλα, ότι η ζωή ευρίσκεται στον αισθητό κόσμο και όχι στο *επέκεινα*. Ο ίδιος ο Επίκουρος γράφει:¹¹ «Γεγόναμεν ἅπαξ, δις οὐκ ἔστι γενέσθαι, δεῖ δὲ τὸν αἰῶνα μηκέτι εἶναι καὶ σύ δὲ οὐκ ὦν τῆς αὐρίου κύριος ἀναβάλλη τὸ χαῖρον.». Αλλά και ο Λουκρήτιος¹² κλείνει το III βιβλίο του με μία σειρά επιχειρημάτων κατά του φόβου του θανάτου θεμελιωμένα με στέρεη συλλογιστική. Ο ίδιος αναφέρει: «Σκούπισε τα δάκρυα, ανάξιε και σταμάτα να κλαις. Μα επειδή πάντα ποθείς αυτό που δεν έχεις και περιφρονείς αυτά που έχεις, κύλησε η ζωή σου λειψή και άχαρη».¹³

Εφόσον ο *πόθος* αθανασίας¹⁴ δεν υφίσταται, ο επικούρειος σοφός μπορεί με το έργο της ζωής του να κατακτήσει την ευδαιμονία, η οποία δεν μειώνει, αντιθέτως ενδυναμώνει την πορεία προς το *μακαρίως* ζῆν. Διότι μέσα στα πλαίσια που θέτει η βιολογία, ο άνθρωπος δεν ακολουθεί μία προδιαγεγραμμένη πορεία, αλλά αντιθέτως διαθέτει ελεύθερη βούληση και πράξη, αναλαμβάνοντας την ευθύνη των πράξεών του και γνωρίζοντας- με εξαίρεση την αναπόδραστη αλλά ανώδυνη παύση της ζωής- ότι το μέλλον είναι ανοικτό: «οὔτε πάντων οὐχ ἡμέτερον».¹⁵

Η ζωή για τον Επίκουρο έχει αξιακές οριοθετήσεις, χωρίς να της προσδίδει αξία κάποια υπερβατική πηγή νοήματος, αλλά επειδή το ανθρώπινο όν, το οποίο οιονεί αντιπαλεύει τις αντιξοότητες της, δίδει αξία και νόημα για τον επικούρειο σοφό. Έτσι, επιλέγει μία συγκεκριμένη πορεία δράσης, καθώς επιδιώκει να επιτύχει το φυσικό του *τέλος*. Το να αντιστέκεται κανείς θαρραλέα στον αναπόφευκτο «άνευ αισθήσεως»¹⁶ και «άνευ νοήματος» θάνατο αποτελεί αναγκαίο όρο της μακαρίας ζωής.¹⁷ Συνεπώς, «ο σοφός ούτε απαρνιέται τη ζωή ούτε φοβάται την ανυπαρξία, διότι δεν του είναι δυσάρεστη η ζωή, αλλά ούτε και θεωρεί κακό το να μη ζει».¹⁸

Ο σοφός σέβεται και διαφυλάσσει τη ζωή του, έχοντας συγχρόνως πλήρη επίγνωση της προοπτικής και των περιορισμών που του θέτει η ίδια η φύση του κόσμου εντός του οποίου ζει και δρα. Συνεπώς, ο επικούρειος προπαρασκευάζεται να αποθάνει με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο έχει ζήσει. Η ζωή «υπό εξέτασιν», μία

φιλοσοφική ζωή, που στην ουσία γίνεται μελέτη θανάτου, επαναδιατυπώνεται από τον Επίκουρο σ' ένα μη μεταφυσικό πλαίσιο. Ο ίδιος ο Επίκουρος γράφει:¹⁹ «Τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζῆν καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν».

Επιτιθέμενος στη στωική θέση που επιτρέπει την αυτοκτονία, ο Επίκουρος - όχι με βάση κάποια μεταφυσική αρχή που εγγυάται την ιερότητα της ζωής, αλλά με βάση την εγγενή ανθρώπινη αξία της- εκτός από γνήσιος υλιστής, εμφανίζεται και ως αληθινός υπέρμαχος του ουμανισμού· ενός ουμανισμού που δεν εθελotuφλεί μπροστά στα δεινά της ανθρώπινης ζωής και το αναπόφευκτο τέλος της. Ο θάνατος αποκτά νόημα μόνο μέσα από μία συνειδητή προσπάθεια να ζει ο άνθρωπος με ορθό τρόπο, να στέκεται όρθιος στις δυσκολίες, αντιμετωπίζοντάς τες με θάρρος και ελευθερία σκέψης. Γιατί ο επικούρειος σοφός θεωρεί ως ύψιστο αγαθό την *ελευθερία* και δεν αποδέχεται καμία υποταγή σ' οποιοδήποτε φόβο, ακόμα και σ' αυτό του θανάτου. Κατανοεί μέσα από την φιλοσοφική παιδεία του να τον αντιμετωπίζει και να τον απαξιώνει.²⁰

Μέσα απ' αυτή την πνευματική άσκηση ο σοφός απελευθερώνεται από το σκότος της άγνοιας, ως προς τη προέλευση και τη φύση του σύμπαντος κόσμου, αλλά προπάντων από το υπαρξιακό άγχος, το φόβο του θανάτου, ο οποίος αποτελεί και την κύρια πηγή της ύπαρξης των θρησκειών. Κατ' επέκταση, ο επικούρειος ακυρώνει κάθε μορφή εξουσίας, η οποία αποτελούσε τροχοπέδη την εποχή εκείνη. Συναφώς, ο επικουρισμός διδάσκει ότι είναι παράδοξο ο άνθρωπος να πιστεύει στη μη ύπαρξή του και παράλληλα να τη φοβάται, ώστε να μην μπορεί να αγγίζει το ανώτατο αγαθό, την *αταραξία*, που θα τον οδηγήσει στην πλήρη *αυτάρκειά του*, στην *ανθρωπολογική σταθερά της αυτονομίας του*.

Ο Επίκουρος καταφέρνει πλήγμα στην πιο διαδεδομένη πηγή φόβου και αγωνίας, το θάνατο, και η φιλοσοφική του αυτή στάση δικαιώνεται ως έλλογη εναντίωση κατά της αλλοτρίωσης που είχαν επιφέρει οι καταστρεπτικές συνέπειες του πελοποννησιακού πολέμου, στην Αθήνα του τέλους του 4^{ου} αιώνας. Ο φιλόσοφος επιχειρεί μία ζωή με παρρησία, αρμονικά δεμένη με τη μακάρια αταραξία της ψυχής, που δεν έχει σχέση με την εσωστρέφεια και την αδράνεια, αλλά απορρέει από τη συντριβή του πόνου και του φόβου και την απελευθέρωση από τα δεσμά τους.

Συνεπώς, η στάση του επικούρειου σοφού απέναντι στο φόβο του θανάτου και ο βίος του γενικά με αυτόν τον τρόπο αποκτούν διακοσμική σημασία σε περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας, ιδιαίτερα στη σημερινή κοινωνία της παγκοσμιοποίησης, όπου το άγχος του θανάτου, όταν αντιμετωπίζεται με άρνηση, παρακωλύει τον

άνθρωπο να προσεγγίσει το προσδοκώμενο στόχο της προσωπικής ολοκλήρωσης. Αν και η πρόοδος των επιστημών έχει προχωρήσει πολύ, η ανθρώπινη δομή αδυνατεί να αποτρέψει το θάνατό της. Συνεπώς, ο θάνατος και η ζωή πρέπει να εκλαμβάνονται ως όροι της αρνητικής διαλεκτικής, διότι η διαλεκτική είναι ο θάνατος παράλληλα, όμως, και ο φορέας της ζωής.²¹

Η ανθρωπότητα²² σήμερα φαίνεται να οδηγείται προς την αυτοκαταστροφή της. Αυτό, που απειλεί τον πλανήτη, δεν είναι μία σειρά αυτοεπιβαλλόμενων ζημιών, πράγμα που αποτελεί γνώρισμα της ανθρώπινης ιστορίας· η ανθρωπότητα έχει πια τα απαραίτητα όπλα για να αυτοκτονήσει συλλογικά εκ προθέσεως ή εξ αμελείας. Οι αυτόκλητοι ή αιρετοί πληρεξούσιοί της, κατέληξαν ότι μία ρεαλιστική προοπτική διάλυσή της συνιστά αναγκαία συνθήκη και την ορθότερη πιθανότητα για την επιβίωσή της.

Οι αποθήκες με πυρηνικές κεφαλές και οι πύραυλοι οι οποίοι είναι έτοιμοι να σπαρούν σε κάθε γωνιά του πλανήτη προαναγγέλλουν ολοσχερείς καταστροφές. Η διαφανόμενη αυτοκαταστροφή μπορεί να έχει πολλές εκδοχές. Πιο αποτρόπαιη, όμως, είναι η προοπτική να καταστεί ο πλανήτης μη βιώσιμος για τους ανθρώπους. Η επικείμενη “ολοσχερής καταστροφή” καθίσταται όλο και πιο κοντινή από την εσωτερική λογική του μοντέρνου βίου.²³ Η προοπτική της καταστροφής είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποτραπεί, καθώς η νεωτερικότητα²⁴ οφείλει την αρνητική δυναμική της στις ίδιες αυτές ιδιότητες από τις οποίες συνθέτει το μεγαλείο της: στην έμφυτη αποστροφή της για τον αυτοπεριορισμό, την εγγενή παραβατικότητά της και την ασέβειά της πρωτίστως απέναντι στην ιδέα των έσχατων ορίων. Ο άνθρωπος, ενώ μοιράζεται τον πρωταρχικό φόβο, το φόβο του θανάτου με όλα τα άλλα έμβια όντα, μόνο αυτός κατανοεί το αναπόδραστο, το ανεπίστρεπτο του θανάτου κι έτσι αντιμετωπίζει επίσης το φοβερό καθήκον της επιβίωσης αυτής της γνώσης. Ο άνθρωπος είναι άνθρωπος μόνο, όταν έχει επίγνωση του θανάτου· είναι άνθρωπος μόνο και μόνο, διότι είναι ένας θάνατος *έν τῷ γίνεσθαι*.²⁵

Ο σημερινός άνθρωπος υιοθετώντας τη ρήση του Επίκουρου, «όταν ο θάνατος είναι παρών, εγώ δεν είμαι πια παρών»,²⁶ μπορεί να αντιμετωπίσει και την *επίγνωση* του, ότι αργά ή γρήγορα ο θάνατος θα θέσει τέλος στην παρουσία του. Οφείλει να συνειδητοποιήσει ότι πρόκειται για ένα δευτερογενή φόβο, ένα φόβο που δεν διαρρέει από την έλευση του θανάτου, αλλά από τη γνώση του ότι ο ερχομός του θανάτου είναι βέβαιος. Η εκπλήρωση αυτού του καθήκοντος πρέπει να περατωθεί, αλλά απαιτείται²⁷ συνεχής φιλοσοφική άσκηση, που δεν ολοκληρώνεται σε

εσχατολογικές προοπτικές. Ο θάνατος αποτελεί ένα φυσικό γεγονός, μία δυνατότητα ζωής, μία εμπειρία ζωής, όταν ο άνθρωπος ζει έναν αγωνιστικό, ευδαίμονα βίο· όταν επιχειρεί μία επικούρεια ζωή, αρμονικά δεμένη με τη μακάρια αταραξία της ψυχής, αλλά απορρέει από τη συντριβή του πόνου και του φόβου και την απελευθέρωση από τα δεσμά τους· όταν η ύπαρξη του ανθρώπου διακατέχεται από το πάθος για ένα νέο κόσμο της αυτονομίας, χωρίς πόνο, φόβο και εξαρτήσεις. Αυτή η προμηθεϊκή προσπάθεια συμβολίζει την πάλη του ανθρώπου να πραγματώσει την ουσία του.

Σημειώσεις

---

* Η μελέτη αυτή αποτελεί μία επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσής μου που παρουσίασα στο 20^ο διεθνές συνέδριο Φιλοσοφίας, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Κρήτη τον Ιούλιο του 2008.

¹ Βλ. Yalom, I. D., *Στον Κήπο του Επίκουρου: Αφήνοντας Πίσω τον Τρόμο του Θανάτου*, μτφρ. Ευ. Ανδριτσάνου – Γ. Ζέρβας, Αθήνα: Άγρα, 2008, σσ. 89 – 92.

² (Να συνηθίσεις τον εαυτό σου να πιστεύει ότι ο θάνατος δεν μας αφορά, γιατί το καλό και το κακό βρίσκεται στις αντιλήψεις των αισθήσεων. Και φυσικά ο θάνατος σημαίνει το τέλος των αισθήσεων...): Diogenis, Laertii, *De clarorum philosophorum vitis dogmatibus et apophthegmatibus*, C.Gabr, μτφρ. Χ. Θεοδορίδης, Comet. Parisiis, editoribus Fitmin-Didot et sociis, instituti, Francici typographis, 1929, libri decem, 123-4, (Επιστολή προς Μενοικέα).

³ Βλ. Usener, H., *Epicura*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης, Lipsia: Teubner, ¹1877, Stuttgart: Teubner, 1966. *Sententiae selectae*, II, 139, p. 71.

⁴ «Παρέστω μόνον ή τετραφάρμακος, άφοβον ό θεός, άναίσθητον ό θάνατος και τάγαθόν μὲν εύκτητην, τὸ δὲ δεινὸν εύεκαρτέρητον»: Φιλόδημος, *Προς τους Σοφιστάς*, IV, 7-14 στον Usener, H., όπ.π.

Βλ. και Μποζώνη. Γ. Α., “Η Γνωσιολογία του Επίκουρου και το Οντολογικόν Επιχείρημα”, *Αθηνά*, No. 72 (1971), σσ. 87 - 102.

⁵ Βλ. Diogenis, Laertii, όπ.π., X, 63.

⁶ Βλ. Warren, J., *Facing Death: Epicurus and His Critics*, Oxford: Clarendon Press, 2004, p. 84.

⁷ Η Μ. Nussbaum αναφέρει ότι ίσως μ’ αυτόν τον τρόπο ο Επίκουρος περιφρονεί αυτό που δίνει ανθρώπινη διάσταση στη ζωή των ανθρώπων. Βλ. Nussbaum, M., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, London: Princeton University Press, 1994, p.135 κ.ε.

⁸ Βλ. Koen, A., *Η Φιλοσοφία του Επίκουρου: Άτομα, Ηδονή, Αρετή*, μτφρ. Στ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2005, σ. 45.

⁹ Βλ. Lesses, G., “Happiness, Completeness, and Indifference to Death in Epicurean Ethical Theory”, *Apeiron*, No 35, (2002), pp. 57-68. Βλ. και Ph. Mitsis, “Happiness and Death in Epicurean Ethics”, *Apeiron*, No 35, (2002), pp. 41-55.

¹⁰ Μαρξ, Κ., *Διαφορά της δημοκρίτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, εισ., μτφρ., υπομν. Π. Κονδύλης, Αθήνα: Γνώση, 1983, σσ. 220-221.

- ¹¹ Αβραμίδης, Γ., *Επίκουρος- κείμενα-πηγές της επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του ζην*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2000, (Επικούρου προσφώνησις, 14).
- ¹² Λουκίτιος, *Για την φύση των πραγμάτων, De rerum natura*, μτφρ. Θ. Αντωνιάδης- Ρούλα Χαμέτη, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2005, III, 48-207.
- ¹³ Λουκρήτιος, *όπ.π.*, III, 955.
- ¹⁴ Βλ. Warren, J., "Epicurean Immortality", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, No 18, (2000), pp. 231-261.
- ¹⁵ Diogenis, Laertii, *όπ.π.*, X, 127.
- ¹⁶ Βλ. Kleve, K., *Gnosis Theon: Die Lehre Von Der Naturlichen Gotteserkenntnis in Der Epikureischen Theologie*, Number Fasc. Supplet, XIX in *Symbolae Osloenses*, Oslo: Universitetsforlaget, 1963, 50 Supp, 18.
- ¹⁷ Metrodori Epicurei, *Fragmenta*, Supplementis Annalium Philologorum, Collegit A. Alfred Koerte, Commentarioex, Leipzig : Teubner, 1961 (¹1890), *απ.* 52, μτφρ. Γ. Αβραμίδης, *όπ.π.*
- ¹⁸ *Οπ.π.*, X, 20,3.
- ¹⁹ *Οπ.π.*, X, 126.
- ²⁰ Βλ. Rist, J., *Epicurus: An Introduction*, Cambridge: University Press, 1972, p. 75.
- ²¹ Βλ. Rosenbaum, S., "How to Be Dead and not Care: A Defense of Epicurus", *American Philosophical Quarterly*, No. 23 (1986), pp. 217 - 225.
- ²² Βλ. Dupuy, J. P, *Pour un catastrophisme eclaire*, (Seuil: 2002), και *Petite metaphysique des tsunamis* (Seuil:2005).
- ²³ Βλ. και Masse, G. L., *Fallen Soldiers*, Oxford: University Press, 1990, p. 1981.
- ²⁴ Βλ. Neiman S., *Evil in modern thought: An alternative History of Philosophy*, Princeton: University Press: 1994, «Εισαγωγή».
- ²⁵ Blanchot, M., *The Gaze of Orpheus*, Station Hill: 1981, p. 48.
- ²⁶ Βλ. Diogenis, Laertii, *όπ.π.*, X, 125.
- ²⁷ Bauman, Z., *Ρευστός φόβος*, μτφρ. Γ. Καραμπελας, Αθήνα: Πολύτροπον, 2007, σ. 74.